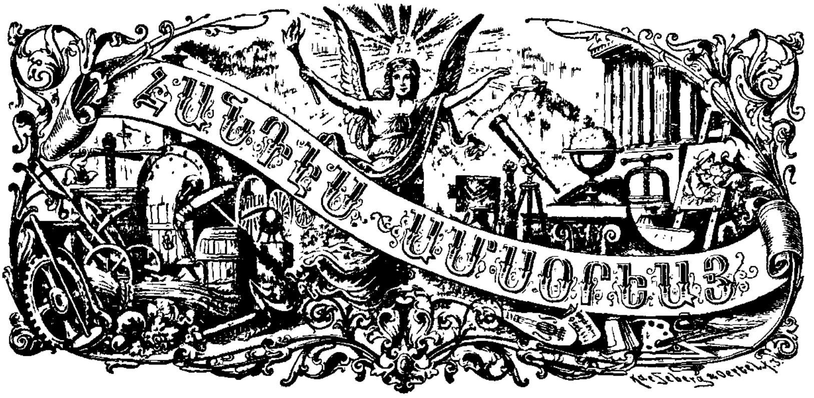

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԴ. ՏԱՐԻ 1900 | Տարեկան 10 ֆր. ոսկի = 4 ր.: Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի = 2 ր. 50 կ.: Մէկ թիւ. կ'արժէ 1 ֆր. = 50 կ.: | ԹԻՒ 7, ՅՈՒԼԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՔՐԴԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ՝ ԲԱԲԵԼՈՆԱԿԱՆ-ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՑ ՍԵՊԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆ

(Շարունակութիւն).

5. Հուբուշկիա.

Տուգուշկիա՝ Հուբուշկիա[1] անուան մէկ երկրորդական ձեւը կը համարուէր, վասն զի յառաջ Սաղմանասարի կոթողին 44ր տողը եւն Հու-ուտ ([cuneiform]) կը կարդային. այսպէս դեռ Հոմմէլ (Gesch. 554 ծան. 1,) սակայն այն ամէն խնդրական տեղերն եղած նշանը, ինչպէս նախ Լոց մատ-դիր ըրած է, Հուշ ([cuneiform]) նշանն է: Հմմտ. Lit. Centr.-Bl. 1880, սիւն 1587:

Ասուրնասիրպալ թագաւորութեանն առաջին տարին Նիրուրիի մէջ Կիրզանի եւ Հուբուշկիոյ հարկն առնելէն ետքը՝ Հուգունի եւ Կիրհուի վրայ արշաւեց: Նմանապէս թագաւորութեանը չորրորդ տարին Զամուայի մէջ նոյն երկիրներուն հարկն առաւ: Սաղմանասար Բ. թագաւորութեանն առաջին տարին՝ ատարիկ լեռնուտ երկիր մը կտրել անցնելէն ետքը Հուբուշկիա մտաւ՝ գալով Արխաէ, որ ի Սիմէսի: Հուբուշկիոյ մէջ երկրին համանուն մայրաքաղաքն եւ ուրիշ 100 քաղաքներ առաւ եւ այրեց: Սաղմանասար Բ.ի ատեն երկրին թագաւորն էր Կակիա[1], որ "թագաւոր Նայիրիի" ալ կը կոչուի: Կակիա Ասորեստանցւոց ձեռքէն իւր բանակներովն անմատչելի լեռներ փախաւ, սակայն ծանր պարտութիւն մը կրելէն ետքը անձնատուր ըլլալ եւ հարկ մը վճարելու յանձն առնել: Սաղմանասարի ատարն եղան պատերազմիկ կառքեր, կառքի ձի եւ գերեալ բանակներ: Ասորեստանցիք Հուբուշկիայէն չուեցին Ուրարտուի Սուգունիա նահանգին վրայ: Սաղմանասար թագաւորութեանն երրորդ տարին Կիրզանէ Հուբուշկիա անցաւ, հոն քերդ մ'առնելէն ետքը՝ յառաջացաւ Էնզիի կիրճերը: 27 տարի անցնելէն ետքը միայն կը յիշուին դարձեալ Հուբուշկիոյ վրայ եղած արշաւանքներ: Այս միջոցին Հուբուշկիոյ մէջ Դադանու կամ Դադան անունով մէկն իշխան եղած էր եւ պարտուպատշաճ հարկը տուաւ Դայեան-Ասուր տուրտանին, որ երկու անգամ Հուբուշկիա եկած էր՝ Սաղմանասարի թագաւորութեան 30ր եւ 31ր տարիները: Դայեան-Ասուր առաջին անգամ Հուբուշկիա մտաւ Կալհուէ գալով եւ Զաբն անցնելով եւ ասկէ ետքը Մալհիս,

[1] Հուբուշկի(ա) եւ Հուբուշկիա ձեւերուն համար հմմտ. Բիթ-Բուատ եւ Բիթ-Բուատա, Արաշտու եւ Արաշտուա, Աստու եւ Աստուա, Հառանա եւ Հառանիա, Հումրի եւ Բիթ-Հումրիա, Կարալլա եւ Կարալլիա, Զամուա եւ Զամուաս, Մազամուա եւ Մազամուա, Դիրա եւ Դիրաիա, Լուկի եւ Լուկիա, Սուկիա եւ Սուկկիա, Պարսու եւ Պարսուա, Կակի եւ Կակիա, Ուու եւ Ուուա:

[1] Հմմտ. Կակի, որ Մադայ Բիթ-Զաատի նահանգին իշխանին անունն է:

digitised by A.R.A.R.@

Ման եւն գնաց. երկրորդ անգամ Հուբուշկիայէ ճամբայ ելլելով՝ Մուզասիր գնաց։ Սաղմանասարի յաջորդը Սամսիրաման Բ. ալ՝ իւր երրորդ արշաւանքին ատեն՝ Զաբ գետն ու Սիլար լեռներն անցնելէն վերջը Հուբուշկիայ Դուզի իշխանէն հարկ առաւ. տարակոյս չկայ որ այս Դադիին Սաղմանասարին Դատային կամ Դատանային հետ նոյն անձն է։ Մի եւ նոյն ժամանակ Միկտիարա, Սունբա, Ման եւն իրենց հարկերը տուին։ Անուանագիր ցանկը միայն կը յիշէ Ռամմանիրարի Գ.ի Հուբուշկիա բրած արշաւանքներն եւ զանոնք 805, 792, 785 եւ 784 տարիներուն կը դնէ։ Սարգոն 715ին Մանի վրայ արշաւած ատեն Հուբուշկիա հանդիպած է. երկրին այն ատենուան իշխանն Իանզու հարկ առաւ ձի, արջառ եւ ոչխար, եւ յաջորդ տարին ալ արջառ եւ ոչխար առաւ, երբ Ասորեստանի թագաւորը դարձեալ Ման կը գտնուէր։ Ասարհադդոնի ատեն Իշկուզացիք մինչեւ "Հուբուշկիայ կիրճը՝„ յառաջանալով Ասորեստանի սահմանին կը սպառնային։

Երկրին մայրաքաղաքն ու ամուրն ալ նմանապէս Հուբուշկիա կը կոչուէր։ Բաց ի մայրաքաղաքէն՝ յանուանէ քաղաք մը միայն ծանօթ է մեզ, որ է Շլլա—, Կակի թագաւորին ամրոցն, զոր Սաղմանասար Բ. նուաճելու ատեն՝ 3000 հոգի գերի վարեց եւ անհամար բազմութեամբ ոչխար, ձի, ջորի եւ հորթ առաւ տարաւ։

Բազմաթիւ կռուաններ ունինք Հուբուշկիայ դիրքն որոշելու։ Սաղմանասար այս երկիրը կու գայ Սիմէսիէ, որ Նամրիի քովն էր. արեւելքէն Հուբուշկիոյ սահմանակիցն է Կիրզան։ Նմանապէս Ասորեստանցւոց բանակը Զաբը (անշուշտ վերին Զաբը) անցնելով հոն կը հասնէր եւ ամէն անգամ Մանի վրայ արշաւած ատեն Հուբուշկիան կը շօշափէր։ Ուստի Հուբուշկիան ըլլալու է վերին Զաբի եւ Տիգրիսի մէջ (Զախուի ուղղութեամբը), այսօրուան Բահդինանի կամ Կալակինէի եւ դասականաց Ադիաբենէ նահանգին մէկ մասին տեղը։ Սեպագիր արձանագրութեանց անորոշ տեղեկութեանց բերմամբ կարելի չէ ճշդել թէ Հուբուշկիա Զաբի արեւելակողմն եւ հարաւ-արեւելակողմը կը տարածուէ՞ր եւ եթէ այո՛ մինչեւ ո՞ւր։ Սաչաուին ապահով է թէ հիւսիսային սահմանը մինչեւ Բոհտան կամ մինչեւ Վանայ լճին հարաւային եզերքը չէր հասնէր։ Շատ բանագրօսիկ կ'երեւայ ինձ Սախաուի նորերս յայտնած այն կարծիքը (ZA. XII, 53,) թէ Մոքսոէնէ (= դասականաց քով յիշուած անդրտիգրիսեան երկիր մը՝ Վանայ լճին հարաւակողմը. հայերէն՝ Մոկք, քրդերէն՝ Մէօկէօս) բառին արմատը նոյն կամ ազգակից ըլլայ Հուբուշկիայի հետ։ Գալով Հուբուշկիա անուան՝ Սէյս (JRAS. XIV, 674) նոյնը հին հայերէն կը համարի, մինչ Գելցէր (Kossäer, 35) կարծեաց համաձայն թագաւորին եւ երկրին անունը՝ կասերէն է, եւ ոչ թէ յատուկ անուն մը կը ցուցընէ, այլ փարաւոն եւն անուններուն նման թագաւորական տիտղոս մը (խունզի = "թագաւոր„,) որ Նամրիի մէջ ալ կը գործածուէր, ինչպէս Գելցէր (անդ) իրաւամբ կը շեշտէ, այս բաղդայէն անմիջապէս հետեւցընելու չէ Հուբուշկիայ կասական երկիր մ'ըլլալը, այլ լոկ սա եզրակացութիւնը հանելու է թէ կասեանք Հուբուշկիայ մէջ ալ քիչ մ'ատեն իշխանութիւնը ձեռք անցուցած են. թերեւս այս իրողութիւնը մանաւանդ կը ցուցընէ Հուբուշկիայ վերին Զաբի հարաւ-արեւելակողմը տարածուած ըլլալը։ Սեպագրութիւններէն ծանօթ շրջակայ երկիրներուն հետ՝ դիրքին կողմանէ Հուբուշկիայ ունեցած աղերսը սանկ կրնանք սահմանել. հարաւէն Հուբուշկիայ սահմանակից էր բուն Ասորեստան (Նինուէ, Արբելա) եւ Զամուա եւ Նիմմէ, արեւելքէն Կիռուրի, հիւսիսէն Մանեան երկիրներն ու Կիրզան, հիւսիս-արեւմուտքէն Կիրհու։ Տարակոյս չկայ որ Ասարհադդոնի եւ Ասուրբանիպալայ ատեն Հուբուշկիայ մէկ մասը Մանեանց ձեռքն էր։

Նիւթոյն քիչ կամ անբաւական ըլլալն է պատճառ, որ քննչաց Հուբուշկիայ դիրքին վրայ բռածներն հարեւանցի են եւ ի մասնաւորի իրարմէ կը տարբերին։ Նոսիս իւր բառագրքին մէջ (էջ 403) կը գրէ. "տեղն ըլլալու է Նինուէի հիւսիս-արեւելակողմը՝ Վանայ լճին մօտերը գտնուող լեռներուն մէջ։„ Նոյնը կ'ըսէ Շրադեր (KGF 164), որ Հուբուշկիան "Զաբի եւ Վանայ լճին միջեւ տեղ մը„ կը փնտռէ։ Դելիչ (Kossäer, 34) Հուբուշկիան դէպ ի արեւելք մինչեւ Նամրի տարածուած կը կարծէ։ Համմ. Բելք (Verh. d. Berl. Anthrop. Gesell. 1894, էջ 483), որ կ'ըսէ թէ Հուբուշկիան է այն լեռնադաւառը, որ Ուրմիոյ լճին արեւմտեան կողմն եւ Կիրզանի հարաւակողմը կը գտնուի։ Նոյնպէս Սախաու (ZA XII, 53), "անդիբացատրութեան փոխելով" Հուբուշկիան է լերանց այն մասը, որ Մուկսու¹ գաւառակէն մինչեւ Ռուանդուզ կը ձգի։„ Վերջապէս նորերս Բիլլէրբէք (154) իւր նախորդներէն աւելի որոշ կերպով ճշդեց Հուբուշկիայ Դատանա իշխանին երկրին տեղն՝ ըսելով որ կը տարածի "եթէ ոչ մեծ Զաբի ամբողջ ձորոյն — այն տեղը՝ ուր գետն արեւմուտք-հիւսիս-արեւմուտքէ գալով՝ դէպ արեւելք-հարաւ-արեւելք կը վազէ — գէթ այս ձորոյն արեւմտեան կիսուն վրայ։„

Ասորեստանցիք Հուբուշկիան տակաւին Նայիրեան երկիր կը համարէին, եւ այն՝ Նայիրեան երկիրներուն մէջէն՝ Նիմմէէ ետքը՝ ամէնէն հարաւ-արեւելեանը։ Շրադեր (KGF 180) կը կարծէ թէ սկզբնաբար Նայիրի անունը միայն Հուբուշկիայ կը տրուէր, ըստ հետեւորդի Հուբուշկիան գերազանցօրէն Նայիրեան երկիր է, թէ այս երկրին թագաւորը պարզապէս "թագաւոր Նայիրիի„ կը կոչուի, եւ թէ վերջէն յընթացս ժամանակաց Հուբուշկիայէն Նայիրի անունը հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւմտեան երկիրներուն անցաւ։ Ես արդէն ցուցուցի (310) թէ հակառակն հաւանականագոյն կը համարիմ, այսինքն թէ Արսանիայի եւ Տիգրիսի վրայ գտնուող երկիրներուն նուաճուելէն ետքը՝ Նայիրի անունն արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան նահանգներուն վրայ տարածուեցաւ։ Սաղմանասար Բ.ի ատենէն սկսեալ՝ Հուբուշկիայ իշխանը "թագաւոր Նայիրիի„ տիտղոսը կը կրէ։

¹ Ասոր վրայ տես վերն՝ Ըշգուզա = Իշկուզա անուան տակ։

¹ Ուստի՝ մինչեւ Վանայ ծովուն հարաւային եզերքը. շատ դէպ ի հիւսիս մղուած։ Ասոր հակառակ Բիլլէրբէք, անդ 155։

Թերեւս Հուբուշկիայ հետ նոյն համարելու ենք Հուբուշնա երկիրը, որուն մէջ Ասարհադդոն Տեւշպա Կիմմերացին եւ «մանդեան պատերազմողը» նուաճեց։ Այն առեն կամ գրչութեան իրական սխալ մը կայ (կի կամ կու գրելու տեղ նու գրուած), եւ կամ ասորեստանցի դպիրն առջեւն արքունական տառերով գրուած օրինակ մ'ունեցած է եւ այս օրինակին խրարու շատ նմանող նու եւ կի սեպագիր նշանները շփոթած է¹։

Ե. Կիռուրի։

Ասուրնասիրպալ թագաւորութեանն առաջին տարին Նիմմէէ գալով Կիռուրի իջաւ, ուր թէ այս երկրէն եւ թէ Սիմէսի, Սիմերա, Ուլմանիա, Ադաուշ, Հարգա եւ Հարմասա նահանգներէն «կառքի ձիեր, ջորի, արջառ, ոչխար, գինի եւ պղնձէ ամաններ» ճարկ առաւ, այսպէս գտնուած միջոցին Զամուայ Կիրզան եւ Հուբուշկիա երկիրներն ալ հնազանդեցան անոր։ Թագաւորը Կիռուրիէ Հուլունի կիրճը մտաւ եւ Կիրհու գնաց։ Ասուրնասիրպալայ արձանագրութեանց մէկալ տեղերն ալ, ուր Կիռուրի կը յիշուի, մէշտ կը շեշտուի Ասորեստանցւոց թագաւորին «Կիռուրիէ մինչեւ Կիրզան» նուաճած ըլլալը։ Սալմանասար Բ. թագաւորութեանն երրորդ տարին Էնզիէ, Ուրարտուէ եւ Կիրզանէ գալով «Արբելայէն վերը Կիռուրիի կրճերէն դուրս ելաւ»։ Անուանագիր ցանկին մէկ հատուածին համաձայն (Rm 2, 97) այս թագաւորը 835ին արշաւանք մ'ալ ըրաւ դէպ ի Կիռուրի, որուն արդիւնքն անտարակոյս աւելի տեւական եղաւ, վասն զի ասկէ ետքն ալ չենք կարդար թէ Ասորեստան այս երկրին հետ պատերազմի բռնուած ըլլայ։ Նմանապէս թէ Կիռուրի այնպէս հպատակ եղաւ Ասորեստանցւոց որ իր կուսակալները կրցան իրաւունք ընդունիլ՝ տարին պաշտօնապէս իրենց անունովն անուանելու, ինչպէս արձանագրութիւններէն 814, 797, 765 եւ 729 տարիներուն համար յայտնի կը տեսնուի։ Ուրարտացւոց Արգիշտիս Ա. թագաւորին Ուրմիոյ լճին հարաւային եզերաց վրայ արշաւած առեն՝ Կիռուրին դրաւելը անտարակոյս տեւական բան մը չէր։

Կիռուրի ըսելով աշխարհագրօրէն կ'իմացուի Ուրմիոյ լճին արեւմտակողմն եւ հարաւ-արեւմտակողմէ գտնուող գաւառը, Ուշնուի եւ Ուրմիի մէջ եղած երկիրն ու այժմեան Սոլդուզը։ Կիռուրի՝ Կիրզանի մէկ մասին հետ՝ կը պատէր Ուրմիոյ լճին ամբողջ արեւմտեան եզերքը. ասկէ՝ «Կիռուրիէ մինչեւ Կիրզան» բացատրութիւնը։ «Կիռուրիի կիրճն» անտարակոյս Կիլիշինի կիրճն է, որ Ուշնուի եւ Ռովանդուզի մէջտեղն է։ Իսկ Հուլունի կիրճն պիտի ըլլայ՝ Բոհտանի վրայէն արեւմուտք տանող լեռնակիրճերէն մին։ Բիլլէրբէք (անդ, 20) Կիռուրիի կեդրոնը կը դնէ, ինչպէս վերջէն տեսայ, Ռովանդուզի գետին հովիտը. իսկ ան ալ (անդ, 49) Կիռուրիի կիրճը կը համարի Կիլիշինի կիրճը, իսկ Հուլունի կիրճը կը դնէ խողդեան լերանց քովի Տիլէ կողմերը, որ Ռովանդուզի Ռիզանի վրայէն եւ Մեծ Զաբի երկայնութեամբը՝ Տիգրիս հանելու միակ գործածական ճամբուն վերջին արեւմտեան կէտն է։ Կիռուրիի մասին հմմտ. նաեւ Բելք Verhandl. 5. Berl. Anthrop. Gesellsch. 1894, էջ 482։ Թէ Salm. Ob. 183 արձանագրութեան ^{mat} եւ [at]-ta-rad ^{al}Pi-er-ri-a- ^{al}Si-ti-u-a-ri-a բառերուն մէջ՝ բաց մնացած տեղը Կիռուրի՞ դնելու է, ինչպէս կ'ընէ Բիլլէրբէք (անդ, 156,) եւ թէ Պեռիա եւ Շիտիուարիա այս նահանգին գաւառակներուն անուններն են, կը մնայ անորոշ։ Այս երկու տեղերու մասին հմմտէ վարը։

Զ. Հաբխու, Ադաուշ, Մարաուշ, Ամմաուշ, Իսսուա, Պաղխու, Կուրալլու եւ Մալէէ։

Այս գլխուն մէջ պիտի խօսինք այն երկիրներուն վրայ, որոնց տեղն յընդհանուրն այն լեռնաշխարհին մէջն է, որ Տիգրիսի արեւելեան, Վանայ լճին հարաւային, Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եւ մերձաւորապէս վերին Զաբի հարաւային կողմն է։ Հաբխուէն Ադաուշ եւն մինչեւ Պաղխու այն կարգաւ յառաջ բերուած են, ինչ կարգաւ որ են Տիգլաթպիլեսերի արձանագրութեան մէջ (III, 36 եւն.)

Ա. Հաբխու։ Տիգլաթպիլեսեր Ա. իր երրորդ արշաւանքին առեն այս երկրին վրայ քալեց, ուր մասամբ Կուրհեցիք ալ կը բնակէին. այս երկիրը հասնելու համար «ցից լեռներէ» անցաւ եւ ճամբան ուրիշ բազմապատիկ դժուարութեանց ալ հանդիպեցաւ՝ լեռնոտ եւ վայրի բնութեան պատճառաւ։ Ասորեստանցւոց բանակը Կուրհեցիները նուաճելէն ետքը՝ Հաբխուի լերանց ստորոտներուն վրայ կառուցուած ամրոցներուն վրայ քալեց եւ անոնցմէ 25 հատը նուաճեց, կողոպտեց եւ կործանեց։ Տիլէ (Gesch. 159 ծանօթ. 2) III R. 5 No. 2, 16ի բառէն թէ Տիգլաթպիլեսեր Ա. Լուլլումէի մէջ 25 քաղաք նուաճած է, կը հետեւցնէ թէ Հաբխու Լուլլումէի կը վերաբերէր։ Սակայն այս ենթադրութիւնն ինձ չափազանց յանդուգն կ'երեւայ. մեծ նշանակութիւն մը չունի երկու տեղերն ալ 25 թուականին գտնուիլը, վասն զի կլոր թիւ մին է 25ը։ Հմմտ. Tig. IV, 23 եւ 32, ուր 25 դից վրայ կը խօսուի։ Ասուրնասիրպալայ քովն ալ շատ անգամ նուաճուած երկիրներուն գումարը 20, 60 եւ 150 կը նշանակուի։ Տիգլաթպիլեսեր Հաբխուի մէջ գտնուած հետեւեալ լեռները կը յիշէ՝ Աշաաքիէ, որուն վրայ Կուրհեցիք քարաշար յաղթուեցան։ Անուանած 25 ամրոցները կամ լեռնաքաղաքները յաջորդ ուսի լերանց վրայ էին՝ Իդնի, Աիա եւ այլն վրայ վարը։ — Աի. Դելիչ (Par. 247) կ'ուզէ այս լեռն Աի երկրին հետ յարաբերութեան մէջ դնել. տես վրայ՝ վարը։ Իդնիի եւ Աիայի մէջտեղէն խմբակ մը Հաբխուի ներսերը կը տանէր։ — Շուիրու։ — Շեշու։ — Շելիաու։ Ընդունելի չէ ինծի՝ Շելգուի Իզօղլու-դաղ անուան նման հնչելը, ինչպէս կը կարծէ Բիլլէրբէք (անդ, 19)։ — Արշանիբիու։ — Ուրուսսա։ Անդրէաս¹ կը կարծէ թէ կարելի է Ἀλίνζα քաղաքին Ὄροσα կամ Ὄρας յունելատանիքին մէջ (Պտղմ. Զ, 2, 11) Ուրուսսան տեսնել։ Ἀλίνζαյի դիրքին ճիշդ ծանօթ չէ, սակայն առաջաին ստոյգ է, որ Ուրմիոյ լճին հարաւակողմն՝ Անդրէ-

¹ Հմմտ. Հոմմէլ, Gesch. 721. ծան. 3.

¹ Ա. Pauly-Wissowa, I. Sp. 1493.

ջանի մէջ (Թերեւս Սեկիզի քով) էր, ուստի այնպիսի տեղ մը, ուր չի կրնար ըլլալ Հարիա։ Ուստի ստիպուած ենք Անդրէասի առաջարկած նոյնութիւնը մէկ կողմ թողուլ։

Հարիան գտնելու ենք լեռնաշատ Բոհտանի մէջ տեղ մը, Կիրհուբ արեւելակողմը։ Բիլլէրբէք (անդ, 19) Իդնի, Շէլլգու լեռները, յայտնապէս Իզօղլու-դաղ եւ Շէլլգու անուանց մօլորեցուցիչ նմանահնչութենէն հրապուրուած, "Խաբբերդի արեւմտեան կողմն՝ Եփրատայ մեծ ոլորին ներքնակողմը (Մուշէր-դաղ, Իզօղլու-դաղ)" կը փնտռէ։

Բ. Ադաուշ։ Տիգղաթպիղեսեր Ա. Հարիայէ Ադաուշ երկիրն հասաւ, որուն բնակիչները որչափ ալ "իբրեւ թռչուն բարձրաբերձ լերանց սայրերը փախան", սակայն վերջապէս ստիպուեցան հարկ վճարել։ Ասուրնասիրպալ Կիռուրիի մէջ Ադաուշի հարկն առաւ՝ Սիմէսիի, Սիմերայի, Ուլմանիայի, Հարգայի եւ Հարմասայի հարկին հետ մի եւ նոյն ատեն։ Ադաուշի դիրքն որոշելը կախուած ունի՝ այս երկիրը Հարրայի եւ կամ Սիմէսի, Սիմերա եւն երկիրներուն քով դնելէն։ Ես աւելի այն կարծեաց մէտ եմ թէ Ադաուշ այն լեռնաշխարհին մէջ տեղ մը պէտք ըլլայ, որ կը տարածի Ուրմիոյ լճին արեւմտեան եզերաց երկայնութեամբը ձգուող հարթատափին արեւմտակողմը, ուստի հաւանականօրէն Ադաուշը վերին Զաբի հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ բաւական հեռու գետեղելու է։ Բիլլէրբէք (անդ, 15) Ասուրնասիրպալի արձանագրութիւնը նկատողութեան առնելով այսպէս կը գտնէ. "Ադաուշ... հաւանօրէն Խոյի սահմանին հարաւակողման լեռներուն մէջ։" Միտ դնելու է որ Տիգղաթպիղեսեր Առաջնոյ արձանագրութիւնը (col. III, 39ff) յայտնապէս չուն աշխարհագրական կարգաւ (հիւսիս-արեւմուտքէն դէպ ի հարաւ-արեւելք) յառաջ կը բերէ՝ Կումմուհ, Կուրհի, Հարիա, Ադաուշ եւն։ Ադաուշէ ետքը կը յիշուի դեռ չորանահանգաց նուաճումը, եւ այնուհետեւ ստորին Զաբէ անդենլուն յիշատակութիւնը կ'ըլլայ։ Ուստի Բիլլէրբէքի Ադաուշի դիրքին համար ցոյց տուած տեղն ինծի քիչ մը շատ դէպ ի հարաւ կ'երեւայ։ Քանի որ Բիլլէրբէք Հարիայի Շէլլգու եւ Իդնի լեռները Խարբերդի արեւմտակողմը կը դնէ, անպատճառ տեղեկութեան մէջ՝ Հարիայի եւ Ադաուշի միջեւ այնպիսի հեռաւորութիւն մը հարկ կ'ըլլայ դնել, որ մեծապէս դժուարութեանց կը բախի՝ նոյն տեղեկութեան աշխարհագրական տեսակէտով ըլլալը պաշտպանող կարծիքը։

Գ. Սարաուշ եւ Ամմաուշ։ Այս երկու երկիրներն, որ "հնուց ի վեր հպատակիլ ինչ է՝ չէին գիտեր, իբր աւազակոյտ մը նուաճեցի եւ". այսպէս կը սոնքայ Տիգղաթպիղեսեր սովորական ոճամէջ խօսքերով։ Այս երկու երկիրներուն բնակիչն Ասուրբեստանցիներէն յաղթուեցաւ Արուման լեռն, որ անմիջնորդաբար Ուիշդիշի քովը կը բարձրանար եւ թերեւս ասոր բազուկներն Ուիշդիշի մէջ ալ մտած ըլլային։ Եթէ կարելի է Արուման լեռով երկայն լեռնաշղթայ մը հասկընալ, կրնանք Կիրհուբ Արբուան նկատողութեան առնուլ[1]։ Ըստ այսմ Սարաուշ եւ Ամմաուշ անմիջնորդաբար Ուիշդիշի քովն էին[1]։ Տես էջ 147։

Դ. Իսսուա եւ Դարիա։ Այս երկու երկիրն ալ, "չհպատակող իշխանութիւնք", նախընթացներուն պէս Տիգղաթպիղեսեր Առաջինէն նուաճուեցան եւ հարկ տալու ստիպուեցան։ Ստիպուած ենք այս երկիրները Սարաուշի եւ Ամմաուշի հարաւային արեւմտեան կողմը՝ վերին Զաբի միջին կամ վերին ընթացքին ուղղութեամբը փնտռել, Tig. Col. III. ի աշխարհագրական դասաւորութեան կամ կարգին վրայ հիմնուած։ Առով անընդունելի կը մնայ Իսսուա (այսպէս, ոչ Իշուա) = Իշուա (տես ՀԱ 1899, էջ 360) եւ Դարիա = Դիաուխ (Դիաւա, ՀԱ 1899, էջ 362) հաւասարութիւնը, որուն պաշտպան հանդիսացաւ նորերս Բելք (ZDMG 51, 599)։

Ե. Կուրալլու։ Սարգոնի ատեն այս երկրին իշխանն էր Աշուրլէ՛ու (= Աշուր է հզօր)։ Կուրալլու միայն Սարգոնի արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի եւ այն՝ միշտ Ալլաբրայի հետ։ Ուրարտուի Ուրսա թագաւորն այս երկու երկիրները համոզեց, որ իրեն հետ միանան՝ Ասորեստանցւոց լուծէն ազատելու։ Աշուրլէ՛ու ի պատիժ իւր ապստամբութեան մորթազերծ[2] եղաւ, իսկ Կուրալլուի բնակիչներն Ասորիքի Համաթ քաղաքը գերի տարուեցան։ Սարգոն թագաւորութեանը 9րդ տարին Բիտ-Դաքուկկիի եւ Կուրալլուի վրայ քալեց. վերջինս՝ Ասորեստանցի պաշտօնեաները հալածած եւ Աշուրլէ՛ուի եղբայրը զԱմիտաշշի թագաւոր նստեցուցած էր։ Ամիտաշշիի բանակները յաղթուելով՝ Ասորեստանցւոց բանակին 2000 զինուոր (զէնքի տեսակ մը) տուին։ Ամիտաշշի փախաւ (ասկէ ակներեւ բնագրին մէջ 12 տող կը պակսի)։ Յիշուելու արժանի են Nimr. I. 12. "Նուաճող Մանի, Կուրալլուի, Գարդիրի" եւ ասոր կրկնուող այն խօսքը "Սարգոն, որ Կուրալլուն, Շուրդան, Կիշէշիմ աւերեց"։ Սարգոն 708ին անգամ մ'ալ Կուրալլուի վրայ քալեց։ Աու կը կոչուէր այն լեռն, որուն վրայ Աշուրլէ՛ուի բանակները բնաջինջ եղան։ Քանի որ Կուրալլու մէկ կողմանէ Ալլաբրայի հետ յարաբերութեան մէջ է, եւ միւս կողմանէ Մանի եւ Գարդիրի հետ կը յիշուի եւ Ուրարտուի հետ դաշնակից է, հարկ է որ այս երկիրներուն մօտերը տեղ մ'ըլլայ, թերեւս դէպ ի հարաւ՝ Կիռուրիի մօտ, որով եւ կը մեկնուի այն պարագան, որ Կուրալլու մարական նահանգներուն հետ նոյն շարքին մէջ՝ մեր առջեւը կ'ելլէ։

---

[1] Այսպէս նաեւ Հոմմէլ (Gesch. 556)։

[1] Մասպերօ (Histoire ancienne des peuples de l'Orient, 1897, II, 646') Սարաուշը մեծ Զաբի Նեհիլ-չայ բազկին ու Ամմաուշը Յիգրիսի քարուր բազկին հովիտը դնելով՝ այս նահանգներուն դիրքին մանրամասնութեանը մէջ շատ յառաջ անցած է. ակնարկութեանց մատակարարած տեղեկութիւններն՝ այս երկիրներուն դիրքը ընդհանուր միայն որոշելու իրաւունք կու տան։ Յամենայն դէպս կարելի է այս նոյնացուցումները համաձայնցընել աշխարհագրական դասաւորութեան հետ, որ հիմնուած է Tig. III, 1 եւն վրայ. բայց այս պարագայի մէջ ալ աւելորդ կ'ըլլայ Բիլլէրբէքի (անդ. 16) հետ՝ Tig. III, 77 (կամ 73. այսպէս է աղաւթիւք Ուանձ. քով) — 95 (կամ՝ 91) մասը՝ անյարմար տեղ մտած յաւելուած համարիլ։

[2] Ըստ Cyl. 33 եւ Khors. 56։ An. 55 եւ 56ի մէջ նոյն տեղը կարդաց է։ Արձանագրութեան մը համաձայն (Sc. VIII, 17) Աշուրլէ՛ու երկաթէ շղթայի զարնուեցաւ։

digitised by A.R.A.R.@

Զ. Մուշկի։ Սալմանասար Բ. թագաւորութեանն 30ր տարին Հուբուշկիայէն գալով՝ Մալհեքի Մոկքացւոց իշխանին քաղաքներում մտնեցաւ եւ Մաննեանց երկիրն գնաց, երբ այս իշխանը հարկ տուաւ։ Ըստ այսմ Մալհեքը կրնայ դրուիլ (հիւսիսային՞) սահմանին վրայ՝ Հուբուշկիայ եւ Մանի միջեւ։ Մալհեքի այս դիրքին հետ լաւ կը համաձայնի Գ. Հոֆմանի (Bohtân 23, 102ր) Մալհեքը նոյն համարիլը Մահեքի հետ (Արպերա՝ Մակհիս), որ Բոհտանի մէջ Սարհալ-տաւի հարաւային եզերքին վրայ է։

Է. Վերջապէս ամէնէն յարմարն է այստեղ յիշել Աշուրի այն լեռներն, ուր Աշուրնասիրպալ (եւ Տիգլաթպիլեսեր, ՀԱ 1899, էջ 307) արշաւրութիւն բրած է, զոր եւ փնտռելու ենք Կաշիարիի (= Մասիոս լեռ) եւ բուն Ասորեստանի միջեւ գտնուած լեռնագաւառին մէջ։ Ամենեւին կասկած չկայ տանց դիրքն որոշելու։ Նրանց անուններն ոչ-սեմական կը հնչեն։ Այս լեռներն են՝ Եքէհ, Ոշրաշէ, Անշուրէ, Անկարուն, Պիշփառ։ Կը յայտնէ անուն մ'ալ, զոր անկարելի է կարդալ բնագրին փճացած ըլլալուն։ Ամենէն վերջը կու գայ Կաշիարի՛*

(Շարունակելի)։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՓԱՒՍՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Մասն Երրորդ — Վեցերորդ Դպրութիւն:

(Շարունակութիւն)

8.

Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխներն ըստ բովանդակութեան լծերի են՝ համեմատութեամբ Դ. դպր. Ծ՛ի նրանով, որ չունին Սիհորական, Մահկերտան եւ Դասընտրէին իշխաններին մասին որ եւ է յիշատակութիւն, մինչ Դ. դպր. Ծ՛ի մէջ նրանք յիշուած են ըստ այսմ. «Նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին. Նախ բդեաշխն Աղձնեաց եւ Նոշիրական բդեաշխն եւ Մահկերտանն եւ Նիհորականն եւ Դասընտրէին եւ ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց»։ Այս հատուածի մէջ հինգ բդեշխներ են յիշուած. իսկ պարունակութեան մէջ այլ եւս յիշուած է Գուգարաց բդեշխը։ Այս բոլոր անուններից Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխները՝ միայն Աղձնեաց, Նոշիրական եւ Գուգարաց բդեշխների մասին են հաղորդում, իսկ Մահկերտան, Նիհորական եւ Դասընտրէին չեն հաղորդւում ի հպատակութիւն հնազանդուած։

Բդեշխների թուի եւ նրանց կալուածքի մասին բանասէրներն անհամաձայն կարծիքներ են յայտնել. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան չորս սահմանակալութիւնը միացնում է չորս բդեշխութեան հետ, որով բդեշխութիւնը փոփոխուող տիտղոս է դառնում, որովհետեւ սահմանակալներն անփոփոխ չէին մնում։ Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ Ասորեստան եւ Արուաստան նոյն են, իսկ Ագաթանգեղոս երկրորդ սահմանակալին յիշում է Ասորեստանեայց, իսկ երրորդին Արուաստական երկրում։ Ըստ Հ. Ալիշանի «Նոր շիրական սահմանակալ թուի իշխանն Անգեղ տան. (Այրարատ 422,) իսկ Փաւստոս Ե. դպր. Թ եւ ԺԸ որիշ որիշ են յիշատակում Նոշիրական երկիրն եւ Անգեղ տունն ապստամբող երկիրների կարգում։ Հ. Ղ. Վ. Ինճիճեան Հնախօսութիւն Բ. 74 բդեշխութիւն է կոչում Աղձնեաց, Նոշիրական, Մահկերտան եւ Նիհորական երկիրները, համաձայն Փաւստոսի Դ. դպր. Ծ՛ի այնու ամենայնիւ բաց է թողել նա Դ. դպր. Ծ՛ից Դասընտրէին անունը, իսկ հինգերորդ բդեշխութիւն է ճանաչել Գուգարքը։ Այս բոլորի համաձայն պէտք էր բդեշխներ անուանել Աղձնեաց Նոշիրական, Մահկերտան, Դասընտրէին, Գուգարաց եւ Մամիկոնեան (Աստղիկ Բ. 2) իշխաններին, դեռ չհաշուած այն նախարարութիւնները, որոնք կուսակալութեամբ պէտք է բդեշխ կոչուին. այդպիսի են Նոշիրական, Կորդուաց, Առաւստականի, Արցախի, Աղուանից, Կասպից, Վրաց, Ծոփաց, Անգեղտան եւ Անձտայ տէրերը (Ագաթ. եւ իւր բազմաց. գաղտնիք, էջ 169 եւ 241, Հ. Բ. Վ. Սարգսեան,) որոնք իբրեւ քառաթիւ կողմնակալ կուսակալներ՝ զանազան ժամանակներում յիշուած են տարբեր յիշատակարանների մէջ։

Սուղ են տեղեկութիւնները, որոնցով կարելի լինէր բդեշխութեանց մասին, առանց վերյիշեալ չփոթութիւնների, որ եւ է եզրակացութեան յանգել։ Բաց ի սուղ տեղեկութիւններից, Ագաթանգեղոսի ՃԻԶ պրակի մէջ չորս գահերէց իշխանները բդեշխ են կոչուած, որի շնորհիւ եւ, ըստ իս, պէտք է առաջացած նկատել չփոթութիւնների մի նշանաւոր մասը. բայց այդ ՃԻԶ պրակն ինքը խիստ տարակուսելի է ըստ պատմականի եւ մատենագրականի նա ձեռագրի կրկնութիւն է ՃԻԱ պրակի վրայից՝ մի նպատակաւոր պատմութիւն ստեղծելու միտումով, ըստ Հ. Բ.

* Ուսումնասիրութեանս Գ. գլուխն, որ Թերթիս Փետրուարի թուէն սկսելով այսօր կ'աւարտի, հրատարակուած է ի ZA. հտր. ԺԴ, էջ 103—172: Ինչպէս յարգելի հեղինակը մեզ կը ծանուցանէ, շարունակութիւնը Սեպտեմբերին սկիզբները լոյս պիտի տեսնէ: ԽՄԲ.

digitised by A.R.A.R.@